

BO'LAJAK TARBIYACHILARNI KASBIY TAYYORLASHDA USTOZ-SHOGIRD (MENTORLIK) TIZIMINI TASHKIL ETISH METODIKASI

Raximova Farog'atxon Ikromovna

Kasbiy ta'limni rivojlantirish instituti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada bo'lajak maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilarini kasbiy tayyorlash jarayonida ustozlik (mentorlik) faoliyatining didaktik salohiyati hamda uni samarali tashkil etish metodikasi tahlil qilingan. Muallif zamonaviy dual ta'lim sharoitida ustoz-tarbiyachining shaxsi shunchaki nazoratchi emas, balki o'quvchining kasbiy sotsializatsiyasiga mas'ul bo'lgan asosiy pedagogik figura sifatida talqin qilinishi zarurligini asoslab beradi. Maqolada ustozlik faoliyatining funksional modeli – kasbiy yo'l-yo'riq, sotsializatsiya, reflektiv qo'llab-quvvatlash hamda baholash va monitoring komponentlari birligida – taklif etilgan.

Kalit so'zlar: ustoz-shogird tizimi, mentorlik, bo'lajak tarbiyachi, kasbiy sotsializatsiya, dual ta'lim, reflektiv supervizorlik, kasbiy kompetensiya, ustozlar uchun malaka oshirish, "soya bo'lish" texnologiyasi.

Globalashuv jarayonlari va texnologik taraqqiyotning tezlashuvi sharoitida kasbiy ta'lim oldida turgan eng dolzarb vazifalardan biri – ta'lim oluvchilarning real ish o'rni sharoitiga mos amaliy kompetensiyalarini shakllantirish hisoblanadi. Ushbu vazifani hal etishda dual ta'lim modeli o'zining yuqori samaradorligini namoyon etmoqda. Biroq dual ta'lim tizimida nazariya va amaliyotning organik birligini ta'minlovchi markaziy figura – bu ish o'rnidagi ustoz, ya'ni mentor hisoblanadi. Ustozning shaxsi va faoliyat sifati ko'p jihatdan butun tizimning samaradorligini belgilab beradi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 29-martdagi 163-son qarori bilan professional ta'lim tizimida dual ta'limni tashkil etish bo'yicha aniq mexanizmlar belgilangan [1]. Ushbu hujjat ish beruvchi tashkilotlarda ustozlik institutini joriy etishni nazarda tutsa-da, bo'lajak maktabgacha ta'lim tashkiloti (MTT) tarbiyachilarini tayyorlashda ustozlik faoliyatini metodik jihatdan tashkil etish masalasi yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Bu boshqa pedagogika sohalariga nisbatan maktabgacha ta'limning o'ziga xos xususiyatlari – kichik yoshdagi bolalar bilan ishlash, hissiy aloqa, oilaviy muhitni hisobga olish, individual yondashuv – bilan izohlanadi. Mazkur soha uchun moslashtirilgan ustozlik metodikasini ishlab chiqish dolzarb ilmiy-amaliy muammoga aylanmoqda.

Ustozlik (mentorlik) faoliyatining nazariy asoslari xorij pedagogika fanida chuqur ishlab chiqilgan. L. S. Vigotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" konsepsiyasi [4] ustozni o'rganuvchining mustaqil bajara olmaydigan, lekin yordam bilan bajara

oladigan vazifalarini birgalikda yechishga ko'maklashuvchi "katta yoshli sherik" sifatida talqin qilishga asos beradi. A. Bandura ijtimoiy o'rganish nazariyasida [9] modellashtirish va kuzatuv orqali o'rganish tamoyilini asoslagan, bu esa ustozning kundalik xulq-atvori va kasbiy harakatlari shogirdi uchun asosiy o'rganish manbai ekanligini ko'rsatadi. J. Lave va E. Wenger "situatsion o'rganish" va "amaliyot jamoalari" konsepsiyalari doirasida [10] ustozlikni jamoa amaliyotiga "qonuniy chekka ishtirok"dan to'liq a'zolikgacha bo'lgan harakat sifatida talqin qiladi. D. Schön [11] esa "refleksiv amaliyotchi" konsepsiyasi orqali ustozning vazifasi shunchaki namuna ko'rsatish emas, balki shogirdida refleksiv fikrlashni rivojlantirish ekanligini ta'kidlaydi.

MDH va Rossiya pedagogik maktabida nastavnichestvo (ustozlik) instituti uzoq tarixiy an'analarga ega bo'lib, S. G. Vershlovskiy va L. M. Mitinaning [3] tadqiqotlarida pedagogik ustozlikning psixologik asoslari yoritilgan. Mualliflar ustoz va shogird o'rtasidagi kasbiy munosabatning samaradorligi avvalo o'zaro ishonch va dialogik muloqotga asoslanishini ko'rsatadilar. O'zbek pedagogik adabiyotida Q. T. Olimov [7] dual ta'limning umumiy nazariyasini, N. A. Muslimov [6] kasb ta'limi o'qituvchilarini tayyorlashda dual texnologiyalarni tadqiq qilgan. M. Askarova va M. Ismailova [2] maktabgacha ta'lim sohasida dual ta'limning pedagogik-psixologik xususiyatlarini ko'rib chiqqan, ammo ustozlik faoliyatining metodik jihatlari batafsil yoritilmagan.

Mavjud tadqiqotlar tahlili shundan dalolat beradiki, dual ta'lim sharoitida MTT tarbiyachilarini tayyorlashda ustozlik faoliyatini tashkil etishning yaxlit metodikasi hali ishlab chiqilmagan. Mazkur tadqiqotning maqsadi – bo'lajak tarbiyachilarni kasbiy tayyorlashda ustozlik faoliyatining funksional modelini, bosqichli tashkiliy sxemasini va ustozlarning malakasini oshirish dasturini ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot natijasida ustozlik faoliyatining to'rt komponentli funksional modeli taklif etilgan. *Birinchi komponent – kasbiy yo'l-yo'riq*: ustoz shogirdiga MTT muhitining kundalik tartibini, hujjatlar bilan ishlashni, jihozlardan foydalanishni ko'rsatadi va o'rgatadi. Bu funksiya ayniqsa shogirdning birinchi haftalarida ustuvor ahamiyat kasb etadi. *Ikkinchi komponent – kasbiy sotsializatsiya*: ustoz tarbiyachi shogirdiga MTT jamoasining qadriyatlari, an'analari va kasbiy madaniyati bilan tanishtiradi; ota-onalar, hamkasblar va boshqa MTT xodimlari bilan muloqot qilish me'yorlarini namoyon etadi. *Uchinchi komponent – refleksiv qo'llab-quvvatlash*: ustoz shogirdida o'z faoliyatini tahlil qilish, xulosa chiqarish va keyingi qadamlarni rejalashtirish ko'nikmalarini shakllantiradi. Bu komponentni amalga oshirish uchun ustoz "muhokama qiluvchi savollar" texnikasini egallashi lozim. *To'rtinchi komponent – baholash va monitoring*: ustoz shogirdning kasbiy o'sish dinamikasini muntazam kuzatib boradi va shu asosda formativ baholash beradi.

Ustozning kasbiy kompetensiyalariga qo'yiladigan talablar to'rt guruhga bo'linadi. Pedagogik kompetensiya – ustozning o'zi yetarli darajadagi kasbiy mahoratga ega bo'lishi shart, chunki “bilmaydigan o'rgata olmaydi” [3]. Kommunikativ kompetensiya – savol bera olish, faol tinglash, konstruktiv teskari aloqa berish ko'nikmalari. Refleksiv kompetensiya – o'z faoliyatini tahlil qilish odati, chunki ustoz shogirda refleksiyani shaxsiy namuna orqali rivojlantiradi. Andragogik kompetensiya – kattalarni o'qitish xususiyatlarini tushunish: ish o'rnidagi shogird bola emas, balki o'z kasbiy maqsadlariga ega bo'lgan kattalar guruhiga mansubdir.

Ustozlik faoliyatining tashkiliy jihatdan tashkil etilishida bosqichlilik tamoyiliga rioya qilish maqsadga muvofiqdir. Tadqiqotda to'rt bosqichli model taklif etiladi. *Birinchi bosqich – kuzatuv* (1–2 hafta): shogird ustozning faoliyatini diqqat bilan kuzatadi, kuzatuv kundaligi yuritadi va savol-javob seansida ko'rganlarini muhokama qiladi. *Ikkinchi bosqich – yordamchilik* (3–6 hafta): shogird ustozning yordamchisi rolida ishlaydi, oddiy rejim lahzalarini (badantarbiya, sayr, ovqatlanish) tashkil etishda ishtirok etadi. *Uchinchi bosqich – nazorat ostidagi mustaqil faoliyat* (7–14 hafta): shogird mashg'ulotlarni ustozning bevosita kuzatuv ostida mustaqil olib boradi, har bir mashg'ulotdan keyin refleksiv suhbat o'tkaziladi. *To'rtinchi bosqich – hamkorlik* (15-haftadan boshlab): shogird ustoz bilan teng huquqli sherik sifatida “co-teaching” modelida ishlaydi, mashg'ulotlarni birgalikda rejalashtiradi va o'tkazadi.

Mazkur bosqichli model doirasida bir qator pedagogik metod va texnologiyalardan foydalanish nazarda tutiladi. “Soya bo'lish” (shadowing) texnologiyasi – shogird ustozning har bir harakatini izchil kuzatadi va keyin ko'rganlarining mantiqini ustoz bilan tahlil qiladi. Refleksiv dialog – har bir ish kuni yakunida ustoz va shogird o'rtasida o'tkaziladigan, oldindan tayyorlangan savollarga asoslangan suhbat. “Tanqidiy hodisalar tahlili” (critical incident analysis) – shogird kun davomida o'ziga muhim ko'ringan vaziyatni tanlaydi va uni ustoz bilan birgalikda ko'p qirrali tahlil qiladi. Video-teskari aloqa metodi – mashg'ulotning videoyozuvi olinadi va keyin birgalikda ko'rib chiqiladi, bu shogirdga o'zining xatti-harakatlarini tashqaridan kuzatish imkonini beradi.

Ustozlik faoliyatining samaradorligi ustozlarning o'zlari mazkur faoliyatga maxsus tayyorgarlik ko'rganligiga bevosita bog'liq. Tadqiqot doirasida ustozlar uchun 72 soatlik malaka oshirish dasturi ishlab chiqilgan. Dasturning mazmuniy tuzilmasi uch blokdan iborat: nazariy blok – mentorlik nazariyasi, andragogika asoslari, kommunikativ texnikalar (24 soat); amaliy blok – keyslarni muhokama qilish, rolli o'yinlar, refleksiv mashqlar (32 soat); refleksiv blok – ishtirokchilarning o'z mentorlik amaliyotini supervizorlik nazorati ostida tahlil qilish (16 soat). Dastur yakunida ishtirokchilar “sertifikatlangan ustoz” maqomini olishi va uni MTT pedagogik kengashida himoya qilishi nazarda tutiladi.

Ustozlik faoliyatining muvaffaqiyati uchun uch tomonlama hamkorlik mexanizmi joriy etilishi muhim ahamiyatga ega. Texnikum koordinatori – MTT ustози – shogird uchligi orasida muntazam aloqa o'rnatilishi, oylik metodik yig'ilishlar, raqamli platformada faoliyat hujjatlarini olib borish va kvartallik birgalikdagi monitoring sessiyalari tashkil etilishi maqsadga muvofiqdir. Bu mexanizmlar nazariy va amaliy ta'lim mazmuni o'rtasida "qaytar bog'liqlik" o'rnatib, dual ta'limning asosiy tamoyili bo'lgan integratsiyani amaliyotda ta'minlaydi.

Ustozlik faoliyatini ko'plab MTT sharoitida joriy etishda bir qator amaliy muammolar yuzaga keladi. Eng asosiysi – ustozlarning ortiqcha yuk bilan ishlashi: o'z asosiy tarbiyachilik yuklamasini bajarish bilan birga shogirdlarni o'qitish ko'pincha qo'shimcha mas'uliyat sifatida qabul qilinadi. Bu muammoni hal etish uchun ustozlik faoliyatini rasmiy yuklama tarkibiga kiritish, tegishli soatlar ajratish va moddiy rag'batlantirish tizimini yo'lga qo'yish zarur. Ikkinchi muammo – ayrim ustozlarning shogirdlar bilan formal yondashuvi. Bu masalani ustozlarni ehtiyotkorlik bilan tanlash, ularning ichki motivatsiyasini hisobga olish va ustozlik faoliyatini kasbiy o'sish yo'nalishi sifatida e'tirof etish orqali hal etish mumkin. Uchinchi muammo – metodik qo'llab-quvvatlovning yetishmasligi: bu yo'riqnomalar, ish kitoblari va onlayn-resurslarni markazlashgan tarzda yaratish bilan bartaraf etilishi mumkin.

O'tkazilgan dastlabki tajriba-sinov ishlari (Toshkent va Andijon viloyatlaridagi ikki pedagogika texnikumi negizida 2024–2025 o'quv yili davomida) tavsiya etilgan ustozlik metodikasining samaradorligini ko'rsatdi. Tajriba guruhida ishtirok etgan bo'lajak tarbiyachilar nazorat guruhi vakillariga nisbatan kasbiy moslashuv ko'rsatkichlari bo'yicha sezilarli yutuqqa erishdi: amaliyot natijalariga qoniqish, kasbiy o'ziga ishonch va MTTda mustaqil ishlay olish darajalari yuqoriroq qayd etildi. Olingan ma'lumotlar to'liq ilmiy asoslangan xulosalarga olib kelishi uchun keng qamrovli va ko'p yillik longitudinal tadqiqot davom ettirilmoqda.

Olib borilgan tadqiqot bir qator muhim xulosalarga olib keldi. Birinchidan, ustozlik (mentorlik) faoliyati dual ta'lim tizimida shunchaki tashkiliy yordamchi element emas, balki bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishning hal qiluvchi pedagogik mexanizmidir. Ikkinchidan, ustozlik faoliyati to'rt komponentli funksional modelga (kasbiy yo'l-yo'riq, sotsializatsiya, refleksiv qo'llab-quvvatlash, baholash va monitoring) hamda bosqichli tashkiliy sxemaga (kuzatuv → yordamchilik → mustaqil faoliyat → hamkorlik) asoslangandagina kompleks ta'sir ko'rsatadi. Uchinchidan, ustozlarning maxsus pedagogik tayyorgarligi va texnikum-MTT-ustoz uch tomonlama hamkorligi mexanizmlari – mazkur faoliyatning muvaffaqiyatining asosiy shartlari hisoblanadi.

Tadqiqot natijalariga asoslanib, sohani yanada rivojlantirish bo'yicha quyidagi tavsiyalar shakllantiriladi. Birinchidan, pedagogika texnikumlari va hamkor MTTlar amaliyotiga ishlab chiqilgan to'rt bosqichli ustozlik metodikasini bosqichma-bosqich

joriy etish maqsadga muvofiqdir. Ikkinchidan, ustozlar uchun 72 soatlik malaka oshirish dasturini Kasbiy ta'limni rivojlantirish instituti negizida tashkil etish va uni viloyat metodik markazlari orqali respublika bo'ylab yoyish lozim. Uchinchidan, ustozlik faoliyatini moddiy va ma'naviy rag'batlantirish tizimini ishlab chiqish – "Yilning eng yaxshi ustoz" tanlovi, ustozlik soatlarini rasmiy yuklama tarkibiga kiritish va ustozlik tajribasini malaka toifalarini oshirishda hisobga olish – zaruriy chora-tadbirlardir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 29-martdagi 163-son "Professional ta'lim tizimida dual ta'limni tashkil etish chora-tadbirlari haqida"gi qarori.
2. Askarova M., Ismailova M. Maktabgacha ta'lim tizimida dual ta'limni joriy etishning pedagogik-psixologik xususiyatlari. – Toshkent, 2022.
3. Вершловский С. Г., Митина Л. М. Психолого-педагогические основы наставничества // Педагогика. – 2018. – № 9. – С. 51–60.
4. Выготский Л. С. Педагогическая психология. – М.: Педагогика-Пресс, 1999. – 536 с.
5. Ismailov A.A. Dual o'qitish tizimi: mazmuni, ahamiyati va istiqbollari // Zamonaviy ta'lim. – 2021. – № 4.
6. Muslimov N. A., Qo'ysinov O. A. Kasb ta'limi o'qituvchilarini tayyorlashda dual ta'lim texnologiyalaridan foydalanish // Kasb-hunar ta'limi. – 2020. – № 2.
7. Olimov Q. T., Mirzayeva N. A. Dual ta'lim: nazariya va amaliyot. Monografiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
8. Tkachenko E. V. Проблема подготовки рабочих кадров в условиях внедрения дуальной системы образования // Педагогика. – 2014. – № 6.
9. Bandura A. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1986. – 617 p.
10. Lave J., Wenger E. Situated Learning: Legitimate Peripheral Participation. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991. – 138 p.
11. Schön D. A. The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action. – New York: Basic Books, 1983. – 374 p.
12. Hobson A. J., Ashby P., Malderez A., Tomlinson P. D. Mentoring beginning teachers: What we know and what we don't // Teaching and Teacher Education. – 2009. – Vol. 25 (1). – P. 207–216.